

7

In het spoor van de eikenprocessierups: gaan de wolven ons inhalen?

Henk Jans, Joris IJzermans, Michel Dückers

7.1 Inleiding

Op 22 juli 2019 kopte het *Algemeen Dagblad*: 'Wie durft nog zorgeloos door het bos te banjeren?' Naast de teek moesten mensen nu ook voorzichtig zijn voor de reuzenteek, het 'dracula' draaigatje (een mier), de rode vuurmier en de wolf, die alleen bij drs. P ook mensen eet.¹ Ook andere invasieve exoten roepen vrees op, zoals de gewone Aziatische hoornaar ('killer bee'), de Aziatische reuzenhoornaar ('murder hornet'), de tijgermug, de wasbeer en de voor mensen met hooikoorts zeer irritante en lastige Alsemambrosia-plant.

De exoot die over de laatste dertig jaar de meeste aandacht kreeg, is de eikenprocessierups die in 2019 een topjaar beleefde met een verdrievoudiging ten opzichte van eerdere jaren.² De eikenprocessierups komt inmiddels in het hele land voor, behalve in de kuststrook, dat het domein is van de bastaardsatijnrups.³ De eikenprocessierups is de larve van een onschuldige nachtvlinder. Eitjes worden eind augustus/begin september in pakketjes afgezet op de jonge loten in de toppen van voornamelijk eikenbomen en als die eitjes vanaf half april uitkomen lopen de nog jonge rupsen in de weken erna achter elkaar ('in processie') op zoek naar jonge eikenblaadjes. Vanaf het derde larvestadium

- 1 'Het is van hier naar Omsk nog een kleine honderd werst; 't Is prettig dat de paarden net vanmiddag zijn ververst; Wel jammer dat de wolven ons toch hebben ingehaald; Men ziet de flinke eetlust die hun uit de ogen straalt', uit: *Dodenrit*, 1974.
- 2 Strikt genomen is deze rups geen exoot. Er was al een melding in 1878 in Nijmegen, maar vervolgens is het dertje ruim een eeuw niet meer gezien. De eerste melding daarna was in 1989 in Limburg en Brabant en vanaf 2003 boven de grote rivieren.
- 3 Hier verder niet behandeld, maar in overlast vergelijkbaar vanwege gelijksoortige brandharen.

(mei-juli) verschijnen, naast de normale beharing, brandharen, gemiddeld 700.000 per rups (zie onderstaand kader). Contact met die haren geeft bij mensen (en dieren) gezondheidsklachten, zoals jeuk, huiduitslag en irritatie van luchtwegen en ogen. Het plaagdier komt ieder jaar terug, in steeds grotere aantallen en over een steeds groter gebied. Waar het voorheen vooral om regionale overlast ging, werd het bestrijden van de rups in 2019 een landelijk probleem. In dit hoofdstuk gaan wij na hoe het in de loop der jaren zo ver heeft kunnen komen. Daarbij maken wij gebruik van wetenschappelijke literatuur en berichten in de media. We richten ons vooral op de gezondheidsdreiging die uitgaat van de nagenoeg onzichtbare brandharen. Vanuit een crisismanagementperspectief beschrijven wij de opkomst van de eikenprocessierups als een waarschuwing om minder naïef en afwachtend met dreigingen van opkomende exoten om te gaan.

De eikenprocessierups

De eikenprocessievlinder (*Thaumetopoea processionea* L.) is een nachtvlinder. In juli en augustus zet het vrouwtje na het uitvliegen eitjes af (30 tot 300 per legsel) op een- of tweejarige scheuten in de toppen van voornamelijk eikenbomen. Bij dit afzetten kan zij gemakkelijk een afstand van 5 à 10 kilometer afleggen. Na overwintering onder (bij voorkeur) droge omstandigheden, komen de eitjes half april uit, vlak voordat de eerste bladeren verschijnen.

De ei-pakketten van de eikenprocessierups kunnen vorstperioden goed doorstaan, maar als perioden van relatief hoge temperaturen en vorst elkaar afwisselen, komt de overleving in gevaar. Cruciaal zijn de weersomstandigheden bij het uitkomen van de eitjes in april. Dan zijn de jonge larven het meest kwetsbaar voor weersinvloeden, zoals kou en regen.

De rupsen vervellen vier- tot zesmaal voor ze verpoppen. Vanaf het derde vervellingsstadium (april-mei) verschijnen er op de rug van de rups naast de normale lange witte haren ook de karakteristieke brandharen, die in segmenten bij elkaar zitten. Deze brandharen zijn microscopisch klein (ongeveer 200 tot 300 micrometer lang). Een volgroeide rups kan in totaal rond de 700.000 brandharen bij zich dragen. De brandharen hebben een karakteristieke pijlvorm met weerhaakjes en kunnen bij ongewenste aanraking worden 'afgeschoten' door de rups. Zij fungeren als een soort verdedigingsmechanisme tegen vogels, kleine knaagdieren en andere potentiële vijanden. De brandharen bevatten een voor mensen lichaamsvreemd eiwit (*thaumetopoeïne*) dat, wanneer het vrijkomt bij het breken van de brandharen, tot een palet van gezondheidsklachten kan leiden.

De brandharen kunnen op allerlei manieren worden verspreid tot over een afstand van 50 tot 100 meter, bijvoorbeeld door de wind, door trillingen van passerend verkeer of door het wegbranden en/of wegzuigen van de nesten. Verspreiding van brandharen via de wind of door het uit de bomen vallen van nesten (door gewicht), is een van de belangrijkste blootstellingsfactoren. Brandharen kunnen nog 5 tot 7 jaar actief blijven. Blootstelling aan de brandharen van de rupsen vindt vooral plaats via inademen of via direct huid- en/of slijmvliescontact met in de lucht aanwezige brandharen en in mindere mate via direct contact met de rupsen zelf. Door de bijzondere vorm van de brandharen dringen zij gemakkelijk de oppervlakkige lagen van huid, ogen en bovenste luchtwegen binnen en zetten zich daarin met hun weerhaken vast. Dat de brandharen tot overlast leiden, is vooral in de periode mei tot en met juli. Dan zijn mensen ook veel buiten. Door wrijven, krabben en transpiratievocht verspreiden de brandharen zich over het lichaam, waarbij ook de bedekte delen van de huid aangedaan worden. Ook besmette kleding vormt een bron van blootstelling.

In de tijd dat de rupsen groeien, vormen ze tegen de stammen aan de zonzijde en aan de onderzijde van dikkere takken typische nesten die bestaan uit een dicht spinsel van (brand)haren, vervellingshuiden en uitwerpselen, waar ze zich overdag in terugtrekken. De nesten kunnen in grootte variëren van het formaat van een tennisbal tot dat van een voetbal. In sommige gevallen kunnen ze zelfs meer dan een meter groot worden en meer dan duizend rupsen bevatten. De rupsen gaan 'in processie' (kop-staartpatroon) via spinseldraden op zoek naar voedsel in de toppen van de eikenbomen, voornamelijk 's avonds en 's nachts. In de maand juli verpoppen de rupsen in het nest tot een uit haren en ander materiaal vervaardigde cocon. Vanaf juli en augustus vliegen de vlinders uit de nesten.

De rupsen worden vooral gesignaleerd in zomereiken langs lanen in steden en dorpen, erfbeplantingen op campings, recreatieterreinen en landgoederen in bosrijke omgeving. De rups komt ook voor in bosgebieden, maar hier lijkt er een biologisch evenwicht te bestaan met zijn natuurlijke vijanden, zoals meesjes, kevers en parasieten. Wanneer de druk van rupsen in de eikenbomen te groot wordt en er een gebrek aan voedsel ontstaat, kan de eikenprocessierups zich ook in andere bomen als beuk, berk en Amerikaanse eik vestigen.

7.2 Feitenrelaas

De massale opkomst van de processierups in Nederland bestrijkt een tijdspad van drie decennia.

Terug van (nooit helemaal) weggeweest: 1989-1999

In mei 1989 wordt een milieuaris van de GGD West-Brabant gebeld door de Inspecteur Gezondheidszorg en Milieuhygiëne van Noord-Brabant met de mededeling dat hij door een biologe is geattendeerd op de aanwezigheid van een bijzondere rups in een aantal eikenbomen in de omgeving van Reusel. Dit blijkt na inroepen van experts de eikenprocessierups te zijn, de *Thaumetopoea processionea* (Linnaeus, 1758). De eikenprocessierups was lange tijd niet in Nederland gesignaleerd; het is een soort die vooral in Midden- en Zuid-Europa voorkomt. Tot de melding in 1989 waren er wel incidenteel meldingen van de eikenprocessierups, voornamelijk in de zuidelijke provincies van Nederland, maar de laatste keer dat de rups echt tot grote overlast leidde, was eind negentiende eeuw. In 1878 moest het gebied tussen Nijmegen en Heesch zelfs tijdelijk worden afgesloten, omdat de rupsen voor veel overlast en klachten zorgden bij mensen en dieren in de omgeving. Er werd zelfs gewaarschuwd dat als de brandharen in de ogen komen, dit tot blindheid zou kunnen leiden.

Na de signalering in Brabant in 1989 wordt in de jaren erna het verspreidingsgebied van de eikenprocessierups naar het noorden toe steeds groter. Door een rijke voorraad aan eikenbomen in Brabant, zachte winters, droge lentes en warme zomers kunnen de vlinders, die als eitjes overwinteren, beter overleven en tot een plaag uitgroeien, waarbij ook het gebrek aan biodiversiteit en natuurlijke vijanden meespeelt. Het beeld van vooral lokaal, incidenteel ongemak verandert drastisch in de jaren 1995-1998, wanneer Noord-Limburg en het zuidoostelijke gedeelte van Brabant gebukt gaan onder een ware invasie van eikenprocessierupsen. In het eerste piekjaar 1996 beleeft de Tour de France zijn start in Brabant en trekt twee dagen door het besmette gebied, enige dagen later resulterend in allerlei huidklachten bij renners. Onderzoek door de GGD'en van Brabant onder de bevolking van Zuid- en Oost-Brabant (950.000 inwoners) laat zien dat in 1997 ruim 52.000 en in 1998 ruim 90.000 mensen kampen met gezondheidsklachten die toegeschreven kunnen worden aan de brandharen van

de eikenprocessierups. Het beeld in Vlaanderen is vergelijkbaar. Het bewustzijn dat er iets moet gebeuren in de aanpak neemt toe. Media melden er uitgebreid over; in de zomer is het komkommertijd en door wisselende verslaggevers wordt er ieder jaar opnieuw als een ware noviteit over geschreven.

Verdere expansie binnen en buiten Nederland: 2000-2009

Ondanks verwoede pogingen in Limburg en Brabant lukt het niet om de rupsen en de overlast onder controle te krijgen. Het verspreidingsgebied wordt alleen maar groter, zodanig zelfs dat de rupsen vanaf 2003 worden aangetroffen voorbij twee natuurlijke grenzen: de grote rivieren Maas en Waal. De vestiging van de eikenprocessierups breidt zich steeds verder in noordelijke richting uit, naar de Achterhoek en de Utrechtse Heuvelrug, en daarna naar nog noordelijker gelegen gebieden. Hoogtepunten van aantasting van de eikenbomen en overlast zijn de jaren 2004 en 2007, waarin meer dan 700.000 eikenbomen in Nederland besmet zijn en tienduizenden mensen klachten ondervinden (Jans & Franssen, 2008a).

Vanwege de uitdijende plaag neemt de behoefte aan kennis over effectieve en efficiënte bestrijdings- en beheersingsmaatregelen sterk toe. Goed uitgevoerd onderzoek op dit gebied is schaars en intussen nemen de kosten van de overlast jaarlijks toe. Een voorzichtige schatting in 2004 gaat uit van meer dan 3 miljoen euro. Ook in België, Frankrijk, Duitsland, Zwitserland en Oostenrijk geeft de rups in toenemende mate overlast. In 2006 wordt de rups voor het eerst in Engeland waargenomen; het betreft verstekelingen die zijn meegekomen met geïmporteerde eiken vanaf het Europese vasteland.

Naar aanleiding van de groeiende overlast en het ontbreken van een centrale coördinatie in de aanpak wordt in 2005, mede ingegeven door vragen vanuit de Tweede Kamer, een landelijke Expertgroep Eikenprocessierups ingesteld.⁴ In opdracht van deze expertgroep ontwikkelt Alterra (Wageningen Universiteit) in 2005, in samenwerking met de Plantenziektenkundige Dienst en de Vlinderstichting, een *Leidraad beheersing eikenprocessierups*. Hierin wordt beschreven hoe overheden

4 De Expertgroep Eikenprocessierups (2005-2013) wordt in eerste instantie gecoördineerd door de Plantenziektenkundige Dienst in Wageningen (sinds 2012 onderdeel van de Nederlandse Voedsel- en Warenautoriteit, NVWA).

(in dit geval gemeenten, provincies, waterbeheerders en Rijkswaterstaat) en andere eigenaren van eikenbomen de bestrijding en beheersing van de eikenprocessierups kunnen aanpakken. Naast deze leidraad heeft het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM) in samenwerking met de GGD'en in 2008 een richtlijn *Eikenprocessierups en gezondheid* ontwikkeld, in combinatie met een praktische 'toolkit' over hoe op lokaal niveau met gezondheidsklachten ten gevolge van de eikenprocessierups om te gaan (Van Ass et al., 2008).

Gezondheidsklachten van de eikenprocessierups⁵

De lichamelijke reacties na (in)direct contact met de brandharen van de eikenprocessierups zijn divers (Public Health England, 2015a en 2015b). Behalve lokale klachten van huid, ogen en bovenste luchtwegen, kunnen klachten van algemene aard (koorts en malaise) optreden. De onderliggende pathofysiologische mechanismen die de klachten veroorzaken zijn te onderscheiden naar:

- irritatie van de oppervlakkige lagen van de huid, ogen en bovenste luchtwegen;
- erucisme of lepidopterisme: een verzameling van reacties van huid en slijmvliezen, veroorzaakt door het bij het contact van de brandharen met de slijmvliezen vrijkomend lichaamsvreemd eiwit, thaumetopoeïne: pseudo-allergische reactie door het vrijkomen van histamine;
- in zeer zeldzame gevallen: type I-reactie (IgE-gemedieerd); kan snel en heftig optreden bij mensen die een bepaalde overgevoeligheid of allergie hebben ontwikkeld. Dit is afhankelijk van de frequentie van blootstelling, blootstellingsduur en -intensiteit.

Mensen die bij direct of indirect contact met brandharen, vervellingshuiden of spinselnesten vooral hinder kunnen ondervinden zijn:

1. mensen die beroepsmatig met het probleem te maken hebben (groenbeheerders, bestrijders, inspecteurs);
2. mensen die gebruik maken van wegen/lanen met eikenbomen of verblijven op plaatsen met veel eikenbomen (denk aan bewoners, recreanten, sporters en spelende kinderen).

5 De inhoud van dit kader is ontleend aan Jans & Franssen, 2008a.

Ook in andere perioden dan die waarin de rups actief is kunnen mensen (en honden) worden blootgesteld aan oude brandharen. Naast directe fysieke effecten zijn ook een aantal indirecte gevolgen merkbaar, zoals vermindering van het woon- en recreatiegenot en beperking van de bewegingsvrijheid van mensen in hun vrije tijd. Daarnaast kunnen de directe gevolgen, zeker bij intensief contact met brandharen, leiden tot een verhoogd ziekteverzuim bij degenen die actief betrokken zijn bij de bestrijding. De belangrijkste gezondheidseffecten worden hieronder schematisch weergegeven.

Foto: Silvia Hellingman, lid Kenniscentrum Eikenprocessierups

Effecten		
<i>Huid</i>	<i>Ogen</i>	<i>Neus, keel en bovenste luchtwegen</i>
Effecten treden op binnen 8 uur, geen restletsels, effecten kunnen 2 weken aanhouden: <ul style="list-style-type: none"> - branderige pijn - irritatie - bultjes in allerlei vormen - roodheid - jeuk - zwelling - ontstekingen 	Acuut (binnen 1-4 uur; oogleden, hoornvlies): <ul style="list-style-type: none"> - branderige pijn - irritatie - zwelling - roodheid - ontsteking Chronisch (diepere lagen): <ul style="list-style-type: none"> - ontstekingen met knobbels Zeer zelden: restletsel blindheid, indien geen operatieve verwijdering van brandharen	Acuut (1-4 uur): <ul style="list-style-type: none"> - irritatie/ontsteking - neusloop - slikstoornissen - kortademigheid Zelden: pseudo-allergische bronchitis met astmatische klachten; longoedeem, en in een enkel geval ernstige levensbedreigende reacties
Systemische effecten	- Naast bovengenoemde effecten kunnen zich ook effecten van algemene aard voordoen: malaise, koorts.	
Algemene opmerkingen	- Gezondheidseffecten zijn sterker bij frequenter contact met de brandharen. - Bestaande allergische reacties spelen mogelijk een rol; effecten van huid en longen zullen veel sneller optreden.	

Naar een voorlopig hoogtepunt: 2010-2019

In 2010 en 2011 wordt de eikenprocessierups eigenlijk in alle provincies in wisselende mate aangetroffen en is circa 90 procent van de eiken in besmette gebieden aangetast. Alleen Friesland, Groningen en Zuid- en Noord-Holland ontspringen grotendeels de dans. Er is een groot aantal gezondheidsklachten die variëren tussen regio's. Exacte getallen omtrent de daadwerkelijke omvang en ernst van gezondheidsklachten gerelateerd aan de eikenprocessierups ontbreken, hoewel het om bijna 100.000 mensen met klachten gaat. Om meer inzicht te krijgen in de impact die de rups heeft op de gezondheid, wordt een systematisch uitgevoerde surveillance, zowel onder de bevolking als bij huisartsen, aanbevolen.

De landelijke Expertgroep Eikenprocessierups sterft na 2013 een stille dood ('wegbezuinigd'). In 2012 wordt het Kenniscentrum Eikenprocessierups opgericht,⁶ dat de ongewenste ecologische en sociaal-economische effecten van de eikenprocessierups wil verkleinen of voorkomen door kennisontwikkeling en communicatie. Kennis over de eikenprocessierups moet worden vergroot en beschikbaar worden gesteld. Dat geldt ook voor kennis over actuele en verwachte ontwikkelingen, zodat daarop tijdig kan worden ingespeeld. Het kenniscentrum wil de communicatie en samenwerking tussen overheden, wetenschappers en gebiedsbeheerders bevorderen. Het belangrijkste communicatiemedium is de website van *Nature Today* (www.naturetoday.com).

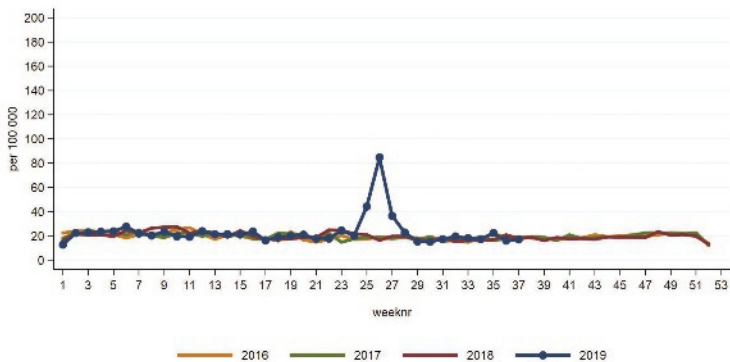
Na 2014 is in de meeste provincies opnieuw een toename in de aantallen eikenprocessierupsen waarneembaar. De afname in biodiversiteit en de klimaatverandering met toenemende temperatuur spelen hierbij een belangrijke rol. Hoewel er al in 2018 sprake is van duidelijke overlast van de eikenprocessierups voor de omgeving, is 2019 een voorlopig hoogtepunt. Het aantal rupsen is dat jaar op veel plaatsen in Nederland verdrievoudigd ten opzichte van het jaar ervoor. In alle provincies is sprake van een sterke toename en de verwachting van biologen en entomologen is dat de trend in aantallen rupsen en de ermee samenhangende overlast zullen blijven toenemen. De problemen zijn in 2019 ernstiger dan ooit en krijgen veel aandacht in de media, gevoed

6 Tevoren bestond het in de vorm van de Natuurkalender die vanaf 2006 een registratie bijhield waar de eikenprocessierups werd aangetroffen en daarover melding deed.

door negatieve percepties van de ervaren gezondheidsklachten. Vooral Brabant, Overijssel, Gelderland, Utrecht en in mindere mate Zuid-Holland zijn getroffen. Gemeenten in deze provincies worden in de weken 24-28 (met een hoogtepunt in week 26) overspoeld met overlastmeldingen. In Brabant komen bij Omroep Brabant 9354 meldingen binnen over waar men de rupsen al niet aantreft: van camping, zwembad, tennisbaan, hondenuitlaatveld tot soms zelfs in de badkamer. Het beeld op lokaal niveau wisselt sterk; er lijkt sprake te zijn van 'hotspots'.

Huisartsen in het hele land hebben de handen vol aan mensen met klachten die toegeschreven worden aan de eikenprocessierups. Sommige huisartsen worden iedere dag meermaals gebeld met hulpvragen. Daarnaast is er een run op drogisterijen naar vrij verkrijgbare middelen tegen de jeuk. De aard van de ervaren klachten is ernstiger dan andere jaren. Dat is terug te zien in de registratie van huisartsengegevens, zoals die zijn opgenomen in de Nivel Zorgregistraties. Met name in de laatste week van juni is er landelijk een duidelijke toename waarneembaar van jeuk en rode huid. In week 26 nemen jeukklachten toe van 20 naar 84 per 100.000 personen en ziet men voor roodheid een toename van 40 naar 110 per 100.000 personen (Hooiveld, Jans & Dückers, 2019).

Figuur 7.1 Wekelijks aantal personen dat de huisarts heeft geconsulteerd voor jeuk, 2016 t/m 2019

Bron: Hooiveld, Jans & Dückers, 2019

De toename betreft alle leeftijdsgroepen en wijkt duidelijk af van voorgaande jaren. De piek in huidklachten bestaat uit:

- pijn/gevoeligheid van de huid: Drenthe, Overijssel, Zuid-Holland en Zeeland
- pruritus/jeuk: Drenthe, Overijssel, Utrecht en Noord-Brabant
- lokale roodheid/erytheem: Drenthe, Overijssel, Gelderland, Utrecht en Noord-Brabant
- urticaria/netelroos: Overijssel, Gelderland, Utrecht en Noord-Brabant

Wat in deze periode ook opvalt, is hoe vaak men de website www.thuisarts.nl bezoekt voor medische informatie over de eikenprocessierups. In de weken 25, 26 en 27 gaat het om 540.000 bezoeken, met in week 26 zo'n 320.000 hits. Dit zijn overweldigende aantallen, die laten zien hoe groot de behoefte aan informatie onder de bevolking is.

De kosten die gemoeid zijn met de bestrijding en beheersing van de eikenprocessierups lopen in 2019 in de miljoenen. Alleen al in Brabant is door gemeenten meer dan 2,5 miljoen euro uitgegeven aan bestrijding. De publieke onrust is aanzienlijk en vertaalt zich in een roep om actie van de provinciale en nationale overheid. In de Tweede Kamer worden vragen gesteld en wordt aangegeven dat de minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit direct moet ingrijpen. Minister Schouten geeft in haar antwoord op de Kamervragen aan, dat zowel de preventie als bestrijding een zaak is van de eigenaren van eikenbomen.⁷ Om de bestrijding en beheersing van de eikenprocessierups beter te coördineren stelt de minister een Kennisplatform Processierups in.⁸ Een van de eerste acties van dit platform is de lancering van de website <https://processierups.nu> die in één week tijd meer dan 120.000 unieke bezoekers heeft.

7 Brief van de minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit d.d. 12 juli 2019; TK 2018-2019, 26407, nr. 128.

8 De eerste auteur is lid van het Kennisplatform Eikenprocessierups, ingesteld door het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit.

7.3 Nauwelijks urgentie bij sluipende crisis

De opkomst van de eikenprocessierups roept gelijkenis op met het gasbevingsdossier in Groningen. Ondanks toenemende onrust, ontevredenheid en de zorgen over de impact van chronische stress op de gezondheid en het welzijn van de inwoners, duurde het jaren voordat de gaskraan werd dichtgedraaid. Zolang zich geen serieuze crisis voordoet (met veel slachtoffers) of de dreiging ervan niet als onontkoombaar wordt gezien, is het moeilijk om de handen op elkaar te krijgen voor een eenduidige, regio-overstijgende of landelijke aanpak. Zodra het probleem of de onrust erover groot genoeg is, zal iets aan het probleem – van in dit geval de eikenprocessierups – moeten worden gedaan en schiet men in de ‘risico-regelreflex’. Het is altijd een dilemma of schaarse middelen moeten worden ingezet voor de aanpak van een probleem waarvan onzeker is wat de impact ervan is op de fysieke gezondheid en of de aanpak wel voldoende effectief kan zijn. Er zijn immers genoeg andere prioriteiten te stellen en andere kwesties die gemeenten en andere boomeigenaren bezighouden. Het continue dilemma is of het nu een gezondheidsprobleem is of een ecologisch probleem betreft, waarbij het moeilijk is exact aan te geven wat nu daadwerkelijk het gezondheidsprobleem is. Overlast (beperking in woon- en recreatiegoot) is niet hetzelfde als een ernstig probleem op het gebied van volksgezondheid, zoals een infectieziekte. Als het slechts een ecologisch probleem is, heeft het bij de gemeente geen hoge prioriteit, totdat de overlast door inwoners als onaanvaardbaar wordt gezien. Zodra de urgentie groot is, wordt de beslissing om structureel geld vrij te maken en tot een gezamenlijke aanpak te komen, sneller genomen. Zonder urgentie slaat de balans uit ten faveure van een afwachtende houding en ad-hocmaatregelen. De vraag die centraal staat is waarom de aanpak van de (overlast van de) eikenprocessierups tegenzit.

7.4 Analyse

7.4.1 *Onwrikbaar vertrouwen in natuurlijk herstel*

In de eerste helft van de jaren negentig werd de hernieuwde aanwezigheid van de eikenprocessierups gezien als een normaal natuurlijk

verschijnsel dat zichzelf wel zou oplossen door het hervinden van een natuurlijk evenwicht. Een landelijke plaag was het nog niet. De natuur zou zelf wel zorgen voor acceptabele aantallen rupsen, gereguleerd door de aanwezigheid van natuurlijke vijanden: parasieten (zoals sluipwespen, sluipvliegen, grote poppenrovers) en predatoren (vogels, kevers, roofwantsen). Als dat niet zou werken, zou er binnen de populatie vast wel een ziekte uitbreken of zou een gebrek aan voedsel bijdragen aan krimp en vermindering van de populatiedruk. In het geval van de eikenprocessierups bleek al snel dat het evenwicht zich niet zomaar herstelde, met name niet in lanen met eiken zonder natuurlijke vijanden, waar er in Noord-Brabant, mede door de ruilverkaveling (vooral het zuidoosten van de provincie), en in Noord-Limburg veel van zijn.

Over verklaringen voor de extreme overlast in 2019 wordt volop gespeculeerd. Een belangrijke oorzaak wordt gezien in de klimaatverandering die bijdraagt aan hogere temperaturen in het voorjaar en de zomer, waarbij de eikenprocessierups goed gedijt. Een onfortuinlijke interventie van de natuur was dat Nederland een aantal weken voor de piekweek in 2019 werd geteisterd door een hevige storm. Hierdoor werden (oude) nesten uit bomen geblazen en verspreidden brandharen zich over grote afstanden via de lucht.⁹ Kort daarna was het mooi zomerweer en waren veel mensen buiten.

7.4.2 *Ontbreken gezamenlijke aanpak*

De rups rukte de laatste jaren verder op in noordoostelijke richting en confronteert steeds meer provincies met de overlast voor de omgeving. Vanaf 2007 is het aantal vondsten van eikenprocessierupsen in eikenbomen in besmette gebieden stabiel hoog en is bovendien de populatiedruk en de mate van aantasting groter en ernstiger geworden. Daar waar er problemen zijn, worden deze groter.

9 Hart van Nederland, 7 juni 2019. Gezondheid: 'Noodweer zorgt voor meer overlast eikenprocessierups'. Op 4 september 2020 ontleend aan www.hartvannederland.nl/nieuws/2019/noodweer-zorgt-voor-meer-overlast-eikenprocessierups. Zie ook *NRC Handelsblad*, 3 oktober 2019, 'De processierups sloeg erger toe dan een griepedemie'.

Aanvankelijk werd door gemeenten lokaal niet veel aan de bestrijding en beheersing van de rups gedaan. Het merendeel van de gemeenten liet het over zich heen komen en wachtte ieder jaar geduldig af hoe groot de overlast zou zijn. Er waren echter ook gemeenten met veel overlast die in de jaren negentig medewerkers van eigen sociale diensten inzetten om met beperkte technische mogelijkheden en middelen de strijd tegen de rupsen aan te gaan. De aanpak richtte zich daarbij louter op het oplossen van de overlast door het wegzuigen en wegbranden van de nesten. Met een onder vacuüm gebrachte mesttank zoog men de rupsen op in een hoeveelheid water, wat daarna in de directe omgeving gestort werd in een gegraven gat. Van een structurele en eenduidige aanpak door gemeenten gericht op het herstel van (een natuurlijk) evenwicht was echter lange tijd geen sprake. In 1996 besloten de provincies in Zuid-Nederland en Vlaanderen voor het eerst te komen tot een gecoördineerde en ecologisch verantwoorde aanpak.¹⁰ De insteek was om met een zo beperkt mogelijk gebruik van bestrijdingsmiddelen te komen (dat was eind vorige eeuw/begin 21^e eeuw geen probleem; nu in 2019 wel, vanwege de impact op de biodiversiteit) tot een effectieve bestrijding en beheersing van de eikenprocessierups, met daarbij een uitgebreide voorlichtingscampagne om de bevolking te waarschuwen voor de mogelijke gezondheidsrisico's. Om dit ook daadwerkelijk te ontwikkelen en uit te zetten, ontving men in Brabant voor 1997 en 1998 een internationale subsidie, voor samenwerking tussen regio's (Interregionale subsidie Brabant/Vlaanderen).

Vanaf het begin van deze eeuw nam de bestrijding meer geavanceerde vormen aan. De provisorisch omgebouwde mesttank werd opgevolgd door modernere (zuig)apparatuur, in bepaalde uitvoering zelfs rechtstreeks gekoppeld aan een kleine verbrandingsoven, waarbij de rupsen na het opzuigen direct worden verbrand. Er ontwikkelde zich een nieuwe markt met professionele kennis en kunde. Tegelijkertijd verschenen er ook 'cowboys' op de markt die met weinig onderbouwing obscure methoden aanboden, waarbij effectiviteit en efficiëntie ver te zoeken waren en risico's voor de omgeving niet konden worden uitgesloten.

10 Er werden in 1996 in Zuidoost-Brabant 120.000 (op een bevolking van 600.000) mensen met gezondheidsklachten geregistreerd die werden toegeschreven aan de eikenprocessierups. Hiervan meldde een derde zich bij de huisarts.

Hoewel in 2005 een landelijke leidraad *Beheersing Eikenprocessierups* werd ontwikkeld, die in 2008 en 2013 met onder meer een stappenplan werd bijgewerkt, bleef het heersende uitgangspunt dat de verantwoordelijkheid voor de beheersing en bestrijding van de overlast van de eikenprocessierups ligt bij de eigenaren van besmette eikenbomen. De hoop dat de leidraad en de later ontwikkelde ‘toolkit’ zouden bijdragen aan herstel van een natuurlijk evenwicht, bleek vergeefs. De leidraad wordt in de praktijk in wisselende mate door gemeenten en andere boomeigenaren gebruikt. Het grootste gedeelte van de eigenaren gebruikt het stappenplan niet. Eén regio, Zuid-Limburg, blijkt dat zeer consequent wel te doen en ziet daar na jaren ook het succes van. De rups is niet weg, maar wel onder controle door een eensgezinde samenwerking. Aan de hand van het stappenplan uit de leidraad (zie kader) wordt lokaal gepoogd om nesten en rupsen op plaatsen met veel (vaak kwetsbare) mensen (hoog risicogebied: kinderdagverblijven, woonwijken, campings) zo snel mogelijk weg te halen.¹¹

Leidraad beheersing eikenprocessierups: stappenplan

Stap 1: Risico-inventarisatie: waar liggen de gevoelige beplantingen, waar kunnen gezondheidsrisico's optreden, en waar gelden beperkingen voor de bestrijding in verband met ecologische risico's?

Stap 2: Monitoring: waarnemen en registreren van de (potentiële) plaagdruk voorafgaand, tijdens en na afloop van het plaagseizoen.

Stap 3: Bestrijding en beheersing: afweging van de situatie tegenover de beslissing wel of niet ingrijpen en keuze van methoden van bestrijding.

Het dominante patroon is dat gemeenten er eigen bestrijdingsmethoden op na houden, vaak in afwachting van wat er zal gebeuren gedurende het seizoen. Er wordt nauwelijks systematisch in beeld gebracht waar de eikenprocessierups in vorige jaren is gesignaleerd, waardoor men elk jaar opnieuw voor verrassingen komt te staan en niet tot een structurele aanpak komt. Een gebruikelijke maatregel is het spannen van een rood-wit lintje om de besmette bomen, zodat de burger weet ‘daar dreigt gevaar’ en nu door bijna in elke boom een nestkastje te

¹¹ Risicoplekken zijn bijvoorbeeld bij scholen, speelplekken, druk bezochte campings en langs drukke voet- en fietspaden. Ook evenementen en festivals hebben te maken met overlast.

hangen in de hoop dat daar vogels in komen die zich te goed zullen doen aan rupsen.

Beschikbaarheid van geld is vaak een drijvende kracht om er wel of niet iets aan te doen. Een veelgehoorde vraag binnen gemeenten is of het nu een probleem van de gezondheid is of een probleem van de natuur. Alleen in het laatste geval ziet men de noodzaak om vanuit het groenbeheer iets aan het probleem te doen. Het heen en weer schuiven van de bal verwordt tot een jaarlijks ritueel in gemeenteraden.

7.4.3 Registratie gezondheidsklachten

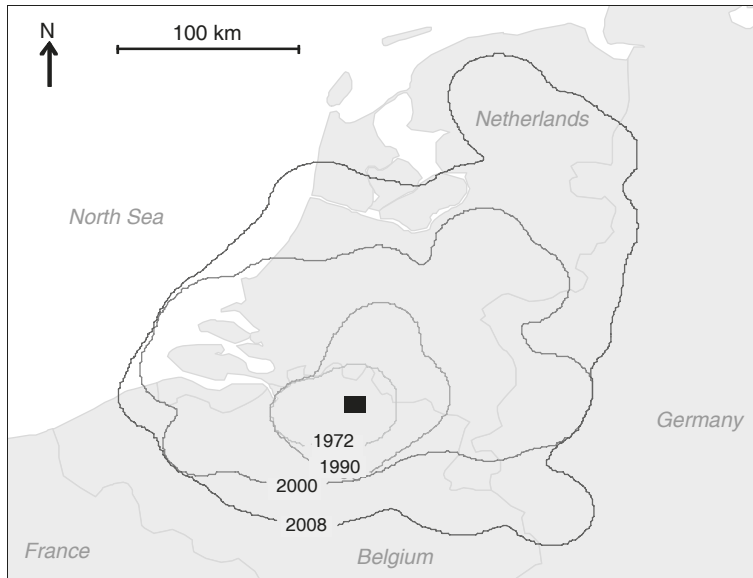
In 2012 bleek uit een onderzoek onder volwassenen, uitgevoerd door de GGD in Overijssel, dat 36.000 mensen in de provincie klachten hadden die aan de eikenprocessierups waren gerelateerd. Circa 12.000 inwoners gaven aan de huisarts hiervoor te hebben bezocht. Dit stemde niet overeen met wat huisartsen op basis van gegevens uit de landelijke peilstations in diezelfde tijd aan klachten registreerden, namelijk 1800 klachten in 2012. In de jaren daarna liep dit aantal op naar 2500 klachten in 2014 (Zijlstra et al., 2015).

De ernst van het plaagseizoen (hoge populatiedruk), de locatie en de bekendheid van de bevolking met de mogelijke gevolgen van de eikenprocessierups lijken factoren te zijn die het huisartsenbezoek sterk kunnen beïnvloeden, zeker na een storm of een periode waarin veel mensen buiten zijn. Bekend is dat het optreden van klachten onder inwoners in een gebied samengaat met het verloop van de plaagdruk in dat gebied. Dat vertaalt zich naar het aantal mensen dat een huisarts consulteert voor behandeling, wat per huisartsenpraktijk sterk kan verschillen. De vraag is dan ook of een nadere analyse van de via peilstations verzamelde gegevens op landelijk niveau een voldoende duidelijk beeld oplevert voor de regio. Bij de enorme aantallen van 2010 leverden de cijfers van de peilstations wel voldoende bovenregionale zeggingskracht om de overheid te laten zien dat maatregelen genomen moeten worden. Een andere verklaring kan zijn dat veel meer mensen zelf naar de drogisterij gaan voor allerlei producten ('zelfmedicatie') die verlichting kunnen brengen.

7.4.4 Conclusie

Wat we kunnen afleiden uit de beschreven periode van dertig jaren eikenprocessierups in ons land is een patroon van groeiende bewustwording van risico's, ingegeven door de zich uitbreidende en toenemende overlast. Van aanvankelijk lokaal/regionaal ongemak verspreidde het onooglijke beestje zich tot nagenoeg elk gebied in Nederland waar eikenbomen staan. Het is een jaarlijks terugkerende bron van ongemak en gezondheidsrisico's, ook sterk geregisseerd door de media, die gepaard gaat met een toename in bestrijdings- en andere maatschappelijke kosten.

Figuur 7.2 Verspreidingsgebied eikenprocessierups, 1972-2008

Bron: Groenen & Meurisse, 2011

De aanpak werd tot nog toe gehinderd door een te groot vertrouwen in het vermogen van de natuur om zelf een evenwicht te bewerkstelligen. De verspreiding werd in de hand gewerkt door een rijke beschikbaarheid aan voedsel (monocultuur van eikenbomen), het gebrek aan natuurlijke vijanden en biodiversiteit (waarbij het maaien van bermen niet helpt, omdat bijvoorbeeld fluitenkruid – dat aantrekkelijk is

voor sluipwespen die azen op rupsen – daarmee weinig kans krijgt), en het zachte klimaat. Ook bleef de aanpak lange tijd een plaatselijke aangelegenheid van ‘pappen en nathouden’ en vooral gericht op de op dat moment negatieve gevolgen, alle pogingen om tot meer structurele oplossingen te komen ten spijt. Er zijn momenten aan te wijzen waarop er sprake was van coördinatie, meestal onder regie van de provinciale overheid, maar een landelijke regie bleef uit, met uitzondering van de eerder vermelde landelijke expertgroep (2005-2013) en het in 2019 opgerichte Kennisplatform Processierups. Landelijke initiatieven werden pas zo’n vijftien jaar geleden ontplooid. Daarbij werd gewerkt volgens een gebruikelijk stramien: er werden richtlijnen, leidraden en toolkits ontwikkeld om overheden en andere eigenaren van eikenbomen praktisch te ondersteunen. Onderzoek naar effectieve en efficiënte bestrijdingsmiddelen kwam niet noemenswaard van de grond. De kennisbasis beperkte zich daarbij hoofdzakelijk tot mogelijke gezondheidsklachten en -risico’s, robuust (kosten)effectiviteitsonderzoek is zeldzaam.¹²

Wat maakt nu dat de coördinatie niet resulteert in een eenduidige, effectieve aanpak? Dat zou zomaar te maken kunnen hebben met het gegeven dat het probleem van de bestrijding van de overlast nog steeds bij de eigenaar van de boom ligt. De aanpak van de bron blijft een (vrijblijvende) opdracht voor de boomeigenaar zelf die, zeker in perioden van financiële krapte, andere prioriteiten stelt. Er wordt ook niet gehandhaafd. De minister bevestigde in 2019 nog eens waar volgens haar (en in wetgeving) de verantwoordelijkheid ligt. Dat is op zijn minst opmerkelijk. Bij een ander publiek risico, bijvoorbeeld de aanleg en het onderhoud van dijken tegen overstromingsrisico’s, wordt ook niet een leidraad opgesteld voor eigenaren van stukken grond grenzend aan zee en rivieren. En ook bij infectieziekten is de dominante werkwijze niet gericht op de eigen verantwoordelijkheid van mensen die potentiële dragers kunnen zijn (zie Jans & Fransen, 2008b). De bestrijding van de eikenprocessierups vraagt om maatwerk, samenwer-

12 In dit opzicht kijkt de eikenprocessierups casus niet af van de kennisontwikkeling over nazorg na rampen en crises waarover eveneens weinig goede evaluaties bestaan; zie Jacobs et al., 2019.

king, volharding en geduld. Nederland is de komende jaren nog niet af van dit op het oog onschuldige beestje.

7.5 Afronding

Kijkend naar 2019 valt op dat het een slechter jaar was dan voorheen in termen van overlast door de processierups. Het patroon in de respons volgt nog steeds de levenscyclus van de rups. De aandacht en de onrust nemen toe met de blootstelling, net als de roep om coördinatie en later om meer onderzoek en kennis. Zodra de vlinders zijn gevlogen, verliegt ook de aandacht. Wanneer we de ontwikkelingen over drie decennia overzien, wordt duidelijk dat dit geen gelukkige formule is om met exoten om te gaan. Ook al is de eerste schatting dat er in 2019 minder vlinders zijn uitgevlogen, is een grote plaagdruk voor 2020 waarschijnlijk.¹³ Met het oog op de (middel)lange termijn vormt het gebrek aan biodiversiteit het grootste probleem. Het ecologische systeem in ons land is grotendeels uitgehold. De insectenpopulaties zijn sterk vermindert: de natuur is uit balans. Het inzetten van natuurlijke bestrijding, bijvoorbeeld door het bevorderen van het nestelen van koolmeesjes in besmette gebieden (die de rupsen opeten), kan zeker helpen. Maar om bijna elke eikenboom te voorzien van een nestkastje is natuurlijk geen panacee voor een ecosysteem dat jarenlang is ondermijnd. Er zal meer moeten gebeuren.

Wanneer we terugblikken op de opkomst van de eikenprocessierups in Nederland en een poging wagen om vooruit te kijken, ook met het oog op nieuwe exoten die naar ons land oprukken, is er maar één echte les te trekken: wees er op tijd bij! Geef ter zake doende informatie en nuanceer het risico. Het dilemma in beeld- en oordeelvorming speelt mogelijk vooral bij *creeping* crises. De opkomst van de eikenprocessierups bestreek in pieken van overlast een periode van dertig jaar, terwijl de uitbraak van COVID-19 in de eerste maanden van 2020 laat zien hoe het dilemma ook speelt in kortere tijdslijnen. Zonder een acuut

¹³ RIVM, 25 september 2019. Nieuws: 'Aanpak overlast Eikenprocessierups 2020'. Op 4 september 2020 ontleend aan www.rivm.nl/nieuws/aanpak-overlast-eikenprocessierups-2020.

voelbare dreiging voor de volksgezondheid en zorgcapaciteit permitteren autoriteiten en experts zich de luxe om te denken dat het wel zal meevallen. Maar dat is niet helemaal waar, zie bijvoorbeeld de toenemende overlast van met Lyme besmette teken de laatste decennia. Ook daar lopen de verantwoordelijke overheden niet echt hard, terwijl de gevolgen voor de gezondheid (vele malen) ernstiger zijn dan bij de eikenprocessierups.

De rupsenplaag uit zich als een seizoensgebonden ongemak, waartegen wandelaars en fietsers zich best kunnen beschermen. De aanpak van de overlast vraagt echter onverminderd om een combinatie van maatregelen die door het hele land gecoördineerd moet worden doorgevoerd. In de nabije toekomst zal een update van de leidraad verschijnen met een nieuw uitgewerkt stappenplan. Het besef is eindelijk gekomen dat de eikenprocessierups in Nederland een vaste bewoner is geworden die niet meer weggaat. Om dit soort plagen te voorkomen, zal men het hele jaar door aan beheer en bestrijding moet werken. Laten we met de blik op andere exoten (of het nu gaat om infectieziekten of grotere invasieve exoten) vooral de urgentie van naderende risicovolle nieuwkomers herkennen en deze direct aanpakken, zodat vergelijkbare dynamieken in de aanpak niet opnieuw resulteren in een falende verdedigingslinie. Dat geldt voor de gewone Aziatische hoornaar die de autochtone bij bedreigt (indammen in België is mislukt), waarvan de steek overigens nauwelijks erger is dan die van een wesp, de hooikoorts veroorzakende ambrosiaplant en de dennenprocessierups die vanuit Frankrijk optrekt naar het noorden. We kunnen wel de paarden verversen maar, zoals drs. P al opmerkte, is dat niet altijd genoeg om de wolven af te houden. Nee, in dit bewuste verhaal moeten we de figuurlijke wolven stevig aanpakken. Daarmee doelen we natuurlijk niet op het echte beest, de wolf die Nederland aan het herontdekken is als potentiële leefomgeving. Hopelijk gedraagt deze 'terugkeerder' zich, al zijn inmiddels de eerste schapen gesneuveld.